

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
V том

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
өдебиеттану және өлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және*

Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған

(№6 хаттама 26 маусым 2015 жыл)

Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы

Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,

**А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ө. Тарақ,
А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Өзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)**

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор Қ. Мәдібаева

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор Ж. Дәдебаев

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор Ж. Молдабеков

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. V том. Ойлар мен толғаныстар /
құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүр-
әділ; жауапты ред. Ө. Тарақ; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Ал-
маты: Қазақ университеті, 2015. – 283 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1286-6 (V том)

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай туралы сөз» толғауымен ашылған. Бесінші томға Абайдың шығармашылығы туралы қоғамдық және гуманитарлық ғылым салаларында жарық көрген, уақыт сынынан өткен, ғылыми қауым мен көпшіліктен лайықты бағасын алған зерттеулер мен мақалалардың таңдамалылары енген.

Кітап орта мектептің жоғары сынып оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

V томға енген таңдамалы еңбектер елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интелектуалдық өлеуетінің артуына, қоғамдық сананың дамуына ықпал етеді.

Том «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1286-6 (V том)

© Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы

Абай ғылыми-зерттеу институты, 2015

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӨСКЕН ОРТАСЫ

Абай жолы роман-эпопеясының негізгі кейіпкері – өз халқының рухани мәдениетіне зор үлес қосқан, қазақ халқын революциялық-демократиялық орыс мәдениетіне араластыруда, орыс халқымен жақындастыруда тарихи-прогрестік роль атқарған қазақтың ұлы ақыны және ағартушысы Абай Құнанбаев.

Жоғарыда қарастырып өтілген, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстанның экономикалық, саяси және мәдени өміріндегі өзгерістерге байланысты автор тарихи шынайы шындықты көрсетуге, Абайдың дүниеге көзқарасы мен творчествосындағы жаңа прогресшіл рухани тілектер, оның өскен ортасынан тарихи туындаған заңды құбылыс екенін көрсетуге ұмтылғандығын айқын аңғартады.

Қазақ қоғамының жарты ғасырлық тарихын оның прогресшіл-экономикалық өзгерістерімен қоса даму үстінде көрсете отырып, М.О. Әуезов Абайдың өз басының қалыптасуымен және дамуымен байланысты нақты тарихи жағдайды көз алдымызға келтіріп бере алды.

Халықтың озат ақыл-ойын толғандырғанның бәрі тарихи сиқырлықпен дегендей Абай творчествосында көрінді. Октябрь революциясына дейін қазақ халқының тарихында еңбеккер қазақ тағдыры, қоғамның қанды жарасы, оның болашағы жөнінде соншалықты беріле, соншалықты жан-жақты және жауапкершілікпен Абайдай қам жеген басқа адам болған жоқ. Белинскийдің айтуынша, ол өзінің неге талпынып жүргенін әлі анық түсінбегеннің өзінде де бүкіл қоғамның асыл ойының органы болуға тиіс талант иесі еді.

М. Әуезовтің бұл ойын Абай образын жасауға байланысты айтылған басқа да сөздерінен көруге болады: Абай – көреген көз, Абай – қайырымды жүрек, Абай – халық данасы.

М.О. Әуезов Абай образы арқылы оның өмір сүрген дәуірін – қоғамның сипатын, қазақ халқының өмірін терең де жан-жақты

көрсетуді өзінің міндеті етіп қойды. Негізінен алғанда тарихи дамудың барысынан туған эпопея сюжетін белгілі бір жеке адамның – романның кейіпкерінің және сол дәуірдің басқа да өкілдерінің тағдыры арқылы айқын да сенімді құруға болады. Ол сюжеттің негізгі өзегі – Абай образы аса көрнекті тарихи адам өмірін халық өмірін кең алып және тереңнен бейнелеп беруді ұштастырудың үлгісін Ст. Злобиннің Разин туралы, В. Шишковтың Пугачев туралы, тағы басқа да таңдаулы тарихи романдардан көруге болады.

Осы жана композициялық принципті Абайды және оның дәуірін суреттеу арқылы М. Әуезов қазақ әдебиетінде тұңғыш рет қолданды. Бұл арада басты мәселе – Абайдың халық өкілдерінің қайсыбіреулерімен өмірдегі байланыстары ғана емес, қайта оның езілген халықпен рухани тұтастығы, олардың бостандықпен бақытқа жету жолындағы талпыныстарының бірлігі: эпопеяның негізгі кейіпкері нақты тарихи адам – Абай Құнанбаев болғанымен, оның жетекші бастамасы халық болып келді. Абай образының дәлдігі, өмірден алынғандығы, эмоцияға толылығы – көбінесе кейіпкердің халықпен тығыз байланыстылығында, өз іс-әрекетінде, күресінде және творчествосында халық бұқарасына сүйеніп, олардың басты мүддесін көздегендігінде.

Сонымен, Абайдың өмір сүрген ортасын дәлдікпен көрсетпейінше, оның әлеуметтік, тұрмыстық, психологиялық творчестволық саладағы өмірі мен қызметін көрсету бос схема болып шығар еді. М.О. Әуезов Абайды бейнелеудегі модернизациядан аулақ бола отырып, ағартушы-ақынның үстем тап өкілдері арасынан шыққанын – құдіретті аға сұлтан Құнанбай Өскенбаевтың перзенті екенін көрсетіп берді. Мұның өзі бірқатар жағдай ақынның дүние танымындағы қайшылықтарға, оның көзқарасындағы тарихи жағынан шектелушілікке апарып соқтырған болатын.

Романда Абайдың жеке адам ретінде қалыптасуы, оның прогресшіл, демократиялық көзқарастарының дамуы, халықтың талап-тілегі мен арманын білдіре отырып, оның мүддесін қорғау арқылы халыққа қарай жақындаса түсу жолы көрсетілген. Абайдың сол заманның қаратүнек күштеріне қарсы бүкіл күресі,

ақынның халықтың болашағы туралы ойлары оның қазақ халқының тарихи дамуындағы прогресшіл бағытты алға алып барушы екенін көрсетеді.

Абай дәуірін суреттеп беруде М.О. Әуезов тарихи деректерді қалай кеңінен пайдаланған болса, ақынның өмірі мен қызметін суреттеу кезінде жазылып қалған негізгі өмірбаяндық тарихи фактілерге де солай сүйенуге – оның өмірін дәл шындықпен беруге болады. М. Әуезовтің әдеби шығарма кейіпкерлерінің ойдан шығарылған образдарын жасаушы өзге жазушыларға қарағандағы бір ерекшелігі – Абай Құнанбаевтың өмірі мен қызметі жөнінде қазақ әдебиет тану ілімі мен тарихи ғылымға жақсы мәлім болып отырған тарихи анық мәліметтерді пайдалануы шарт еді. Бұл арада жазушы Абай өмірбаянының басты оқиғаларын өз еркімен өзгертіп, кейіпкердің тағдыры мен қызметін болмысынан өзгеше етіп, құр қиял арқылы ғана суреттей алмады. Тарихи роман жанрының ерекше белгілерінің бірі – әдетте оның документтік негізге құрылуында, оның сюжетінің тарихта болған оқиғалар, ал басты кейіпкерлері тарихта өмір сүрген белгілі адамдар болуы тиіс екендігінде.

Ақын творчествосының көптеген мәселелері, оның өмірі мен қызметі туралы мәліметтер М.О. Әуезовтің 30-50 жылдары жарияланған бірсыпыра мақалаларында жазылды да, кейіннен Абай (Ибрагим) Құнанбаев деген монографиялық зерттеуінде жинақталды.

Монографияда жазылған Абай өмірбаянының маңызды фактілерін эпопеяда көрсетілген ақынның өмір жолымен салыстыру жазушының толығынан ақынның өмірі жөнінде тарихи тұрғыдан дұрыс деректерге сүйенгенін көрсетеді. Өйткені ол басқаша жолмен тарихи шындықты аттап кетуге, көрнекті тарихи адамның өмірін өзінше тым еркін бейнелеуге тиіс емес еді. Сондықтан да ақын жөніндегі нағыз өмірбаяндық деректерді романдағы суреттеумен салыстыруды дұрыс деп тауып отырмыз. Алайда автордың тарихи деректер мен Абай замандастарының естеліктерін пайдалану негізінде жазылған. Абайдың өмірі мен қызметінің белгілі бір кезеңдерін зерттеу автордың дәуірдің

документтік куәліктерін творчестволықпен өңдеу әдісі жөнінде түсінік алуымызға мүмкіндік береді. Бұлайша талдау жасау бірқатар жағдайларда өмір фактісіне негізделген шығармаларда өмір шындығы өнер шындығына өтетіндігін байқауға мүмкіндік береді.

Абай Құнанбаевтың өмірбаянын көркемдік тұрғыдан жасай отырып, автор осының алдындағы бөлімде айтқанымыздай, XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ мәдениетінің көрнекті қайраткерінің образын дұрыс суреттеуге ғана ұмтылған жоқ, сонымен қатар, оның дәуірін тарихи жағынан дәл беруге де тырысты. Жазушының романды жазу үстінде пайдаланған нақты материалды іріктеуі нақ осы міндетті орындау ісімен байланысты болған. Бұл жерде М.О. Әуезовтің ақынның өмірі мен оның төңірегіндегілер жайында Абайдың туған жерінде жүріп жинаған фактілері, естеліктері, қолжазбаларының тек кейбіреулерінің тұсына ғана № 3 деген белгі қойылуының да зор мәні бар, жазушы мұндай белгіні көркемдік жағынан іріктеген кезде тек принципті маңызы бар материалдардың тұсына ғана қойған. Бұл жазбаларды және суреткердің оларды қалай пайдаланғанын зерттеу эпопеяны жазған кезде М.О. Әуезов тек тарихи типтік фактілерге ғана назар аударғанын, ақынның айтып кеткен кейбір пікірлерін, ол туралы замандастары өз жанынан қосып айтқан кейбір әрекеттер туралы деректерді, ақынның өмірінде болуы ықтимал, бірақ кездейсоқ, негізгі емес мәселелерді кейіпкердің өмір сүрген уақытының типтік белгілерін жинақтауға қажеті шамалы жеке эпизодтарды мүлдем қабылдамай тастағанын көрсетеді

Мысалы, М.О. Әуезовтің архивін зерттеген кезде жазушы Абайдың тұрмыстағы мінез-құлқының кейбір жақтарын, оның жеке өмірінің кейбір кезеңдерін ашып көрсететін едәуір мол материалды романда мүлдем пайдаланбағанын көреміз. Атап айтқанда, оның өз інісі Оспанның жесірі Еркежанға үйленуі жайлы романда тіпті де сөз болмайды. Бұл жерде М. Әуезовтің архивінде қазір де бар, кезінде ол «Абай жолы» романына кіріспе ретінде жазған қысқаша тезистерді атай өткен жөн. Онда М.О. Әуезов жазба деректер болмағандықтан, Абай өмірбаянын

егжей-тегжейлі зерттеу мүмкін еместігін айта келіп, оның өмір жолын – барлық жылдары бойынша және ұсақ-түйектеріне дейін қалдырмай тізіп шығудың қажеті жоқ. Бұның өзі Абайдың біз үшін құндылығын арттыра ала ма? Оның құндылығы – істеген ісінде. Ол тұтас алғандағы өмірбаянымен құнды емес, оның құндылығы – өмірбаянының біз үшін, болашақ ұрпақ үшін ардақтылығында. Демек өмірбаянын толық жазудың қажеті жоқ, бұл өмірбаяндық роман емес, творчество адамы туралы роман керек. Бұл – жаңа жанр.

М.О. Әуезов бұл роман творчество адамы туралы болғандықтан да творчество психологиясы мәселесі маңызды орын алатындығын атап көрсетті. Абай – күрескер ақын, ол творчество арқылы болашақтағы күрес үшін өмірге деген пікірді жинақтайды, – бұның бәрі, оның сезімдік табиғатын байытуға тиістінің бәрі романның жақындағы және кейінгі перспективасы үшін маңызды.

Сонымен қатар М.О. Әуезовтің Абай өміріне, оның бүкіл бейнесіне қатысты материалды іріктеуде ақынды өз заманындағы прогресшіл тенденцияны білдіруші адам ретінде көрсету үшін қажетті сол заманға тән құбылыстарды және ақынның басына тән қасиеттерді ғана көрсетуге тырысқаны анық байқалады.

М.О. Әуезов кейде қарама-қайшы фактілерді салыстыруыма және әрқашан заң және тарих ғылымдарының барлық ережесі бойынша өзімнің зерттеуіме тура келді деп ашық айтқан болатын.

Тарихи роман жазатын суреткер қарама-қайшы документтерді салыстырғанда, А. Толстой атап көрсеткендей, практика арқылы дамып отыратын ерекше тарихи сезімталдыққа ие болуы керек.

Тарихи романды жазу үстінде фактіні көркемдік жағынан ойластырудың өзіне тән қиыншылығына С. Злобин ерекше көңіл аударды. Ол былай деп жазды: бүкіл кітаптың сәнін, тарихи романның мәнін келтіру үшін фактілерді іріктеу үстінде варианттан вариантқа кешу, дәл болған фактіні жинақталған көркемдік образбен алмастыру, оқиғалардың хронологиялық жүйелілігін өңделген сюжеттік құрылысымен алмастыру үлкен күш жұмсауды талап етеді.

Абай Құнанбаевқа қатысты бізге белгілі тарихи архив деректерінен ең толығырағы және елеулісі – Бурабаев деген біреудің Абайды болыс болған кезде заңға қарсы әрекеттер істеді

деп айыптап, оның үстінен жалған арыз беруімен байланысты жүргізілген тергеу ісі.

Жас Абай қоғамдық пайдалы қызметке қатысу үшін Қоңыр-көкше тобықты болысында 1875 жылдан 1878 жылға дейін болыс болғаны белгілі.

Ол кезде Абай, егер өкімет басында адал да әділетті басқарушы болса, халыққа көмектесуге, оның ауыр жағдайын жеңілдетуге болар еді деп ойлаған еді. Бұл жөнінде оның қызметі Бурабаевтың шағымы бойынша басталған тергеу ісінде өте дұрыс көрсетілген.

Бурабаев Абай Құнанбаевты заңсыз салық жинады, паракор, үстемдігін асырып жіберді, тағы басқа да қиянаттар істеді деп айыптайды. Оның үстіне, Бурабаев өзінің Таймақкөлдегі шабындықтан пішен дайындауына орынсыз тыйым салды, қыстау жөнінде қақтығысып қалған адамы Сасықбаевқа әділетсіздікпен қамқор болды деп болыс Абайға айып тақты. Семей уезі бастығының мәлімдеуі бойынша, Абай Құнанбаев осы тағылған айыптар жөнінде төмендегідей түсінік берген: Бурабаев Таймақкөл жерінде көшіп-қонып жүруге рұқсат етілмегенін шағым етеді. Бұл жер – Абай төренің иелігіне көшкен жер. Таймақкөл бұрын бос жатқан, көшіп-қонып жүретін жер болғанмен қазір қыстайтын жердің жетіспеуіне байланысты болысқа сайланғандардың шешімімен 4 киіз үйлі Абай төреге қыстау үшін берілген. Сондықтан да ол, болыс Бурабаевқа бұл жерде көшіп-қонып жүруге, от-суды таптауға тыйым салды. Бурабаевтың бұл жер маған және менің туысқандарыма жататын жер дегені мүлдем өтірік, өйткені оның қыстайтын жері – Орда тауындағы Қарадыр деген жерде, ал Таймақкөлде ешкімнің қыстауы болған жоқ. Бұл жер қырғыздардың жалпы пайдалануында болды. Бурабаевтың бұл жерді иемденуіне және өз меншігіне айналдыруына ешқандай дәлелі жоқ.

Сонымен қатар, тергеу ісінен Бурабаевтың Абай үстінен жазған шағымына 37 куә қол қойған дегенінің өзі де өтірік екені көрінді. Куә деп көрсеткен адамдардың өздері болыс пен старшынның заңсыз істері жөнінде ешқандай дәлеліміз жоқ деп мәлімдеген.

Шағымды тексерген Семей уезі бастығының одан арғы берген түсініктемесінде Абайға жабылған жаланың мәні толығынан ашылады.

Қоңыр-көкше тобықты болысында бірде-бір болыс үш жылдық мерзімін түгелдей аяқтап істеп шыға алмаған десе де болады. Олардың бәрін осы болыс қырғыздары қастандықпен сотқа, тергеуге берген, бірақ олар кейіннен ақталған. Бұлай болған себебі әр адам ықпалды бір адамды не өзін болыс жасағысы келген, немесе (ол – Л. Ә.) сайланып қойылған болыспен қас болған; қазір болыста сотталмаған не тергеуде болмаған беделді, өзін дербес ұстап алған бірде-бір адам жоқ деуге болады. Уездің бұрынғы бастығы Измайлов осы ырың-жырынды болдырмас үшін көпшілікке басқа бір болыстың адамын болыс сайлау жөнінде ұсыныс жасаған және бұған болысты басқару қолынан келетін, ақылды да адал адам ретінде өзі білетін, басқалары да жақсы білетін Ыбрайым Құнанбаевты ұсынған, бұл жөнінде Измайлов еш қателеспеген. Қоңыр-көкше, тобықты болысының қауымы да Измайловтың дәлелдерімен әбден келісіп Құнанбаевты бір дауыстан болыс етіп сайлаған. Құнанбаев басқарған барлық уақытта (екі жыл жарым уақыт ішінде) болыста тамаша тәртіп болған; бұрын күн сайын дерлік барымта, кісі өлтіру болып тұрған, ал соңғы уақытта бірде-бір қылмысты іс көтерілмеуі – тек қана Құнанбаевтың ықпалының арқасы. Бурабаевтың осы жолғы арыз беруінің себебі мынадан: болыста жақында болатын сайлауда өз жақтастарын болыс жасау үшін партия құрылған, партия адамдары Құнанбаев сотқа берілсе, алдағы үш жылға сайлануға мүмкіншілігі болмайды деген оймен Бурабаевты Құнанбаевтың үстінен арыз етуге үйреткен; бірақ көпшілік арасынан қолдау таппаған олар, бір нәрсеге шырмалып қалармыз деп қорқып, істің, одан әрі тексерілуінен бас тартқан, сонда Бурабаев енді не істерін білмей қалды; уезд бастығы Киреев те Измайловтың болыс Құнанбаев жөніндегі көзқарасын толық қолдайды, ол тек уезде ғана емес, облыстағы болыс бастықтарының ең жақсысы.

Тергеу ісі Бурабаевтың өз айыптауларынан бас тартуымен аяқталады, ол өзінің арызы ойдан шығарылғандығын, ол ешуақытта Құнанбаевқа қарсы болмағанын, бірақ Құнанбаев болыс болған

кезде барымтаны және жылқы айдап кетуді қысымға алғаны үшін болыстағы кейбір ықпалды адамдарды, әсіресе, кыргыз Қаратай Сапақовты өзіне қарсы қойып алғанын, Сапақов Құнанбаевқа қарсылардың бәрін ұйымдастырып, Құнанбаевтың үстінен шағым жазуды, оны бастықтардың алдында қаралап, ең болмағанда аз уақытқа болса да, оны болыстықтан түсіріп, одан құтылуды ұсынғанын, наразылардың жиынында оның қылмысы ойдан шығарылып, шағым беруге жұмсалатын қаржы жиналғанын, ол Бурабаев шағым беруші болып тағайындалып, Семейге жөнелтілгенін, куә деп көрсеткендері Сапақовтың біршама туысқандары және Құнанбаевтың дұшпандары екенін мойындайды.

Абай Құнанбаевтың өзі де Бурабаев ықпалы күштірек кыргыздардың құралы ғана екенін айтады. Ақырында Абай Құнанбаев жөніндегі тергеу ісі, жабылған жала ретінде, патша өкіметінің жергілікті әкімшілігінің шешімімен қысқартылды.

Жоғарыда көрсетілген деректерден келтірілген ұзақ үзінді М.О. Әуезовке Ф. Киреевтің жазғандарынан жақсы белгілі болған еді. Осы сияқты документ фактілері тобықтының феодал билеуші топтарының Абайға деген қаскөйлік істерін романда зор тарихи шындықпен автордың ашып суреттеуіне көмек болды. Ағартушы-демократтың халықты заңсыз зорлықтардан, әсіресе, жер жөніндегі мәселе бойынша қорғап отыруы феодалдар тарапынан қатты қарсылық туғызды, олар жала жабу арқылы Абайды болыстықтан түсіріп, оны аластауға тырысты. Тарихи деректерден келтірілген үзінділер, сол сияқты документ мәліметтері Абай жолы эпопеясында творчестволықпен өңделді және баяндау арқауынан шығатын, жазушы қиялымен жасалған заңды қосымшалармен біртұтас болып кірікті. Фактілі материалдан дәуірдің терең әлеуметтік тартысын, Абай мен оның арасындағы тартысты, көре білген суреткер бұл тақырыпты өрістетіп отырып, оны тарихи жағынан шыңына – феодалдардың Абайға даярлаған қастандығына дейін жеткізеді.

Болған оқиғалар туралы материалды творчестволықпен талдай отырып, жазушы ойдан шығарылған эпизодтарды да кірістіреді. Бірақ бұлар Абай характерінің логикасына, оның мұрат-мақсатына, оның қызметіне тіпті де қайшы келмейді, керісінше Абайдың

маңызын, оның өз халқының тарихындағы алатын орнын тереңнен көрсетуге мүмкіндік береді. Абай өмірбаянынан ең маңызды фактілерді іріктеп ала отырып, М.О. Әуезов Абайдың типтік қасиеттерін аса көркемдікпен ашып беру үшін оның характері мен қызметінің кейбір жақтарын күшейтіп көрсетті. Бұлай көрсету, ең алдымен, романның негізгі тақырыптарының бірі – Абайды халық қамқоршысы етіп кеңінен суреттеуге негіз болған тарихи документтік мәліметтерге қатысты.

Мысалы, Абайдың Қарамоладағы төтенше съезге қатысуы жөніндегі деректерге сүйене отырып, М.О. Әуезов ойдан шығарылған эпизодтар арқылы Абайдың Қара шығын жинаудағы қиянатқа қарсы күресі туралы оқиғаны ендірген. Ол генерал-губернаторлардың Қарамола съезіне салтанатпен келуін, оның алдында құрдай жорғалаған болыстарды және Абайдың генерал-губернаторға халықтың ауыр жағдайын әңгімелеп беруін, патша чиновниктерінің озбырлығы мен қастандығына қарсылық көрсетуінің әділеттілігін тамаша суреттеп берді. Суреткердің қиялы арқылы мұндай эпизодтар дәуірдің рухына, кейіпкердің психологиясына соншалықты сәйкес берілген, көркемдік жағынан соншалықты сенімді түрде ойластырылған. Автор оларды шын деп сенуге әбден иландырады. Өйткені мұның бәрі де Абайдың документтік өмірбаянында жазылмағанымен, өмірде кәміл болуы мүмкін жайлар.

Қарамола съезінде Абайдың төбе би болып сайланғаны – тарихта болған оқиға. Осы фактіден шығарып, М.О. Әуезов генерал-губернатордың Абайды төбе би лауазымына ұсынуға мәжбүр еткен жағдайдың бәрін ойдан шығарады. Бұл арада Абайдың қыр адамдары арасында әйгілі болғандығы, халықтың оған деген сүйіспеншілігі, оны өзінің қамқоршысы ретінде санағаны шешуші фактор болғандығын, қалыптасқан жағдайға қарай онымен санаспай қоюды патша чиновниктерінің жөнсіз деп тапқандығын жазушы терең логикалық байланыста, сенімді етіп суреттеп береді.

Абай төбе би болады, 105-110 статья жасайды. Сонда Абай кіргізген ереженің бірі: ұрының малы жетпегенде ағайыны тартпасын, сүйеушісі тартсын деген дейді.

Абай Құнанбаевтың образын оның өмір сүрген дәуірімен тығыз байланысты, әр түрлі әлеуметтік-саяси күштердің тартысын көрсете отырып жасауы М.О. Әуезовтің тамаша творчестволық табысы болып табылады. Абайдың тарихта документті түрде жазылып қалған өмірбаяны жоқ еді. Бірақ бұл олқылықтың орнын оның жеке адам ретінде қалыптасу процесін көз алдымыздан көркем сурет арқылы өткізуге мүмкіндік туды. Мысалы, ақынның балалық кезі мен жастық шағы туралы мәліметтердің болмашы екендігіне қарамастан, автор өмірдің қандай жағдайлары, рухани өсуіндегі қандай өзгерістер болашақта оны творчество шыңына көтеріп, халыққа жақындастырғанын түсінікті де заңды етіп, сенімді көркемдік формада ойдан шығарып, шебер көрсетіп берген. Көркем тип жасаудың сенімділігі – бұл арада ойдан шығарылған көркемдік эпизодтар мен тарихта болған фактілер арасындағы дәлме-дәл сәйкестікті дұрыс таба білуінде.

Абайдың характерін, оның дүниеге көзқарасын, халықтың тұрмысын жеңілдету жолын табу жолындағы ізденісін ашып көрсете отырып, жазушы өз кейіпкерін қимыл үстінде, өз дәуірінің реакциялық күштеріне қарсы күрес үстінде бейнелейді.

Көрнекті адамдардың бейнесін бұлай суреттеу – бірден-бір дұрыс жол, өйткені мұның өзі көрнекті адамдар өмірін тарихи дәуірдің анық бейнесі ретінде түсінуге мүмкіндік береді.

Семей уезд бастығының Семей облысының әскери губернаторы бастығына жолдаған құпия хабарламасынан мына жағдай белгілі: 1903 жылы апрельде Ибрагим Құнанбаевтың қыстауына жасалған тінту кезінде оған жіберілген хат-қағаздардың бәрі алынған. Соның ішінде Ибрагим Құнанбаевқа Көкшетаудан жіберілген хат та бар. Бірақ оны кім жібергені белгісіз. Ол хатта үкімет орындарына қырғыздар үшін мұсылмандардың ерекше діни жиналысын құру жөнінде мәселе қойып жүрген Ақмола облысы қырғыздарына Семей уезі қырғыздарын қосу жөнінде өтініш етілген. Абайдың берген түсінігі бойынша, хатты жіберген адамды ол білмейді. Документте: Құнанбаев хатты өзінің ұлы Тұрағұлға береді, ал ол Шыңғыс болысына шылым орап тарту үшін береді, беруінде ешқандай мақсат жоқ, өйткені әкесі де, өзі де оған ешқандай мән бере қойған жоқпыз дегенді айтады деген жолдар бар.

Патша өкіметі Россияның отарлық шет аймақтарында царизмнің мүддесіне елеулі нұқсан келтірген панисламдық насихатқа қарсы белсенді күрес жүргізді. Сондықтан да А. Құнанбаев атына Ш. Қосшығұловтан хат түсті деген жаңа хабарды алысымен-ақ, Семей әскери губернаторы Петербургтағы дала генерал-губернаторына 1903 жылы майда Архат почта кеңсесіндегі Құнанбаевтың атына жазылған хаттарды алып қарауға почта мен телеграф министрлігінен рұқсат алып беруді сұраған.

Патша өкіметінің отарлық аппаратының чиновниктері Абайдың көзқарасын Россияның шығыс отарларындағы цивилизациялау миссиясын мойындағаны деп түсіндірді. Олар, әрине, Абайдың философиялық және саяси көзқарасын терең түсіне алмады, ағартушы және демократ болған Абайдың Россияны екіге бөліп қарағанын, халықтар жендеті болған сол заманның бүкіл таңдаулы, демократиялық күштері қарсы күрескен патшалық самодержавиялық Россияға емес, қайта демократиялық Россияға бет бұрғанын көре алмады.

Эпопея авторының осы бір тарихи нақты деректермен жетектанысуы, сондай-ақ Абайдың әлеуметтік саяси көзқарасын жан-жақты зерттеуі оның бірсыпыра көркемдік жинақтаулар жасауына, XX ғасырдың бас кезінде Қазақстанда панисламистер насихатының күшеюіне Абайдың қалай қарағанын творчестволықпен дәл жеткізіп суреттеуіне мол мүмкіндік береді.

Белгілі тарихи фактілерді негізге ала отырып, Абайдың дәуірі мен өмірбаянының ерекшеліктерін терең түсінген М.О. Әуезов оқиғаның дамуына өз жанынан творчестволықпен тың нәрселер қоса отырып, табиғи түрде тууы мүмкін салдарларды өзі жасағанын көреміз.

Өз позициясын түсіндіре отырып, Абай Әбішке былай дейді: «Ойласам, барласам, надан сахарадан, қараңғы қауымнан шығып, көзі ашық адам болғанымды мен енді ұмытсам керек. Орыс өнері арқылы, орыс кітаптары арқылы сәл сәуле көріп, азаппен тапқан аз жарығымды өзім лағнет айтып жойсам керек. Исламият атынан бүгін маған сөз салушылардың үніне бақсам, мен осы заманның дәруіші, жаңа бір сопы Аллаярына айналмақпын. Өзімді өзім

қорлап, сөзімді өртеп жоймақпын. Бір мені емес, мені құрал етіп, бүгінгі бар қазақ қауымын солай улатпақ. Келер нәсілін, тарихын түгелімен, осындай қараңғы надандық жолға бұрмақ!»

Әрине, Абайдың бұл монологы – автордың өз жанынан ойлап шығарғаны. Бірақ мұның өзі тарихи документке негізделген, творчестволықпен жазылған. Абайдың әдеби мұрасы да, автордың жанынан қосқан осындай эпизодтары да ақынның сол заманындағы реакцияшыл күштерге қарсы жүргізілген идеологиялық күресінің басты бағыттарын алып көрсетеді. Эпопеяда ақынның ойы да, түрлі эпизодтар да тарихи дәлділікпен шынайы берілген.

М.О. Әуезов өз шығармасында тарихтың алға қарай даму барысын бейнелей отырып, өз заманының прогресшіл тенденциясын білдіруші Абайдың қазақтарды қараңғылық пен надандықта ұстағысы келген панисламдық өсиетке қарсы шығып, халықты оқу мен өнерге, орыс мәдениетінен үйренуге шақырғанын, ал бұның өзі халықты азат етудің ақиқат жолы екенін көрсетеді.

Эпопеяда Абайдың ағартушылық қызметіне үлкен орын берілген. Оны бейнелеу үшін М.О. Әуезов Абайдың өмірбаянынан белгілі тарихи фактілерді де, оның ағартушылық, демократтық идеяларын өте толық көрсете алатын әдеби мұрасын да толық пайдаланды.

Мысалы, Абай қоғамдық қатынастардағы патриархальдық-рулық құрылыстың жексұрын сарқыншақтарын, байлардың еңбекші халықты аяусыз қанауын, күш жұмсап, зорлық істеуін әшкерелеп, еңбекші бұқараның мүддесін қорғады, қазақ қоғамының патриархальдық-феодалдық негіздеріне объективті түрде қарсы шықты.

М.О. Әуезов өзінің творчестволық жұмысында жалаң мәліметтермен ғана шектеліп қалған жоқ.

Автордың қиялы тарихта болған жеке адамның, бұл арада Абай Құнанбаевтың өмірінің белгісіздеу кезеңдерін немесе жағдайларын бейнелеу үшін немесе баяндауды айқын оқиғалармен жандандыра түсу үшін ғана емес, сонымен қатар автор суреттеп отырған дәуірдегі өмірлік маңызы бар фактілер мен құбылыстарды, оның белгілі бір өкілдерін тарихи тұрғыдан дәл типке жатқызу үшін де маңызды роль атқарады.

Дәуірдің әлеуметтік қайшылықтарын, Абайдың өзінің күресін терең ашып көрсету үшін автор Абайды ойдан шығарылған кейіпкерлермен соқтығыстыратын оқиғаларды, оның туысқандарымен және жақын адамдарымен қатынасы жөнінде көп нәрсені өз жанынан ойластырып қосқан. Бұл жерде автордың қиялы Абайдың жауларымен, мысалы, Оразбаймен күресін суреттеп толықтыруда, ақын мен оның әкесі Құнанбай арасындағы қайшылықты көрсетуде көптеген өткір мысалдар, сәтті штрихтар тудырғаны белгілі. Әрине, аса маңызды тарихи мәселеге келгенде, қиялға барынша өріс бере беруге болмайтыны түсінікті. Бұл жерде мәселе автордың тарихи концепциясына, оның идеялық даярлығына толығынан бағынышты болып келеді.

Мысалы, М.О. Әуезов Абайдың халықтан шыққан адамдармен қарым-қатынасын көрсету үшін оның сүйікті шәкірті Дәрменді, Дәркембайды, бақташы Асанды, жатақ ақсақалдарын, тағы басқа кейіпкерлерді көркемдік қиял арқылы ойлап тауып, кеңінен пайдаланды. Бұл арада автордың қиялы Абайдың халық мүддесін көздейтінін, сол халықпен тығыз байланысты екенін көрсету үшін қызмет етті.

Абайдың халықпен тығыз байланысы романда өмірдегі шындыққа сай көрінеді. Өйткені шығармада халық қайдағы бір белгісіз, абстракты тобыр ретінде көрінбейді, қайта ол нақты жинақталған бейнесі бар, әрқайсысының өздеріне тән жеке қасиеттері сақталған, сырт пішіндері мен психологиясы жөнінен бір-біріне ұқсамайтын, сан алуан түрлі тағдыр иесі, Абаймен байланысы да әр түрлі болып келетін кейіпкерлерден тұрады. Сонымен қатар халықтың мұң-мұқтажын көздеуші Абай одан жоғары тұрған қаһарман болып суреттелмеген, керісінше, оның қызметі, күші, жігері халықтың тарихи дамуының прогресшіл бағытымен толық сай көрсетіледі.

Алайда автордың тарихи роман жазу үстіндегі қиялы да, ойдан шығарылғандары да шығармадағы тарихи шындықтан алыс, қалай болса, солай алына салынған болуы мүмкін емес.

Абай жолы романының ойдан шығарылған эпизодтарсыз ықылас қойып қарайтын болсақ, өмір шындығы, тарих шындығы

терең сенімділікпен берілген, бұлар документ негізінде құрылған эпизодтардан да нанымды, тартымды болып келеді.

Бұл ретте М.О. Әуезовтің Абай замандастары әр түрлі және әрқалай түсінген фактілердің ар жағында құбылыстың нағыз шын мәні неде екенін, тарихи процестің қозғаушы күші қандай екенін айқын көре білгенін, бұл жерде автордың суреткерлік еңбегінің жауапкершілігі күшті болғанын айта кету керек. Социалистік реализм жазушысы М.О. Әуезов кейіпкерлердің психологиясы мен қылықтарын әлеуметтік тұрғыдан негіздеуді көркемдік қиялдың аса маңызды шарты деп санады. М.О. Әуезов жасаған Абай образы, сыншылардың пікірі бойынша, жалпы жағымды қасиеттердің қарапайым жиынтығы емес, тек Абайға тән, тек оның алып тұлғасына ғана лайықты жеке-дара қасиеттердің органикалық жиынтығына ұласады. Міне, сондықтан да Абай образының ерекше сенімдік күші және эмоциялық ықпалы бар. Абайға тән қасиеттер, бір жағынан, тұрақты, өмір шындығынан туып жатқан қасиеттер болса, ал, екінші жағынан, халық арман-тілегінен туып жатқан қасиеттер. Ақыл, мінез, адамгершілік негіздер, озат қоғамдық-саяси көзқарастар, эстетикалық кодекс өмірдің ұзақ жолында, бітіспес күрес үстінде қалыптасады, халық ортасында, замананың озат идеяларының тікелей ықпалы және халықтың таңдаулы өкілдерінің күнделікті әсерімен жетіле түседі. Абайға тән игілікті қасиеттер мен адамгершілік – бұл халыққа тән жақсылық пен сонылық. Сондықтан да біз Абай характерінің дамуынан қазақ халқының қалыптасып келе жатқан ұлттық характерінің елеулі белгілерін көреміз.

М.О. Әуезовтің өткен дәуірдің документтік материалдарын пайдаланудағы жұмыс әдісін Абайдың төңірегіндегі адамдардың, ең алдымен ақынның өзі шыққан әлеуметтік жоғары орта адамдарының романда жасалған сан алуан образдарынан байқап көруге әбден болады. Романда халық өмірі тек ауылдың кедей семьяларының өмірін суреттеумен ғана шектеліпті-міс деп тұрпайы сын айтушыларға жауап бере отырып, М.О. Әуезов былай деп жазған болатын: «Абай оның өзіне тән шын, тарихи ортасына байланысты көрсетілуге тиіс және осы ортада ол халық

ойын, арманын, тілегін көрсетуші ретінде суреттелуге тиіс. Ауылдың кедей топтарының адамдары романда Абайдың бүкіл өмірі бойында, онда қоғамдық сана туып, өскен бүкіл уақытында көрініп отырады. Тап осы нақты тарихи орта мен уақыт ақынның жеке басының қалыптасуын айқындап берген болатын. Негізгі кейіпкері ретінде тарихта болған жеке адам алынатын тарихи романның қандайына болса да бұл жағдай – әбден заңды. Сондықтан да Абай төңірегіндегі көптеген кейіпкерлердің өмірде өз прототиптері болуы әбден мүмкін, автор оларды осы тұрғыдан қарастырды».

Эпопеяны және осы бағытта қарайтын болсақ, оның жүздеген кейіпкерлерінің ішінен ойдан шығарылғандары бірен-саран, қаһармандарының басым көпшілігі шын мағынасында болған адамдар екенін көреміз. Бұны автордың өзі де көрсетіп берді. Романдағы адамдар, бірен-сараны болмаса, документте бар тарихи адамдар, сондай-ақ олардың рулары, ұрпақтары, тайпалары да Октябрь революциясына дейін болған. Бұл адамдардың өмірбаяны мен іс-әрекеттеріне М.О. Әуезов өте-мөте қанық болды. Өйткені ол ақынның туып өскен еліне барып, орасан зор деректер жинастырды, тер төгіп еңбек етті.

Өткен заманның әлеуметтік қайшылықтарының мәнін терең түсінген М.О. Әуезов сол дәуірдің өзіне тән белгілері бар және тарихи даму процестің негізгі бағыттарын объективті түрде көрсете алатын нақты тарихи образдар арқылы халықтың жарты ғасырлық тарихын бейнелеуді өз алдына міндет етіп қойған.

Қазақ қоғамындағы айқын да тарихи образдардың көмегімен көрсетілген прогресшіл және реакцияшыл күштердің күресі – «Абай жолы» эпопеясының негізгі мазмұны. Осы тұрғыдан алғанда, шығармадағы әрбір көркем образды көп жағдайда нақты прототипі бола тұра, олардың өздеріне ғана тән белгілі бір мүддені көздейтінін көреміз. Кең көлемдегі көркемдік жинақтау, автор негізге алған тарихи шындықты ашып көрсету мақсатымен нақты мәліметтерге сүйеніп жасалған образдар кей жағдайда жазушының сол образдарды көркемдік тұрғыдан типтендіру жөніндегі өзіне тән принциптерін айқын анықтауға

мүмкіндік береді. Деректі материалдар М.О. Әуезовтің дәуірдің нақты документтік материалдарын халық пен Абайға бүкіл іс-әрекеті қарсы бағытталған, Абайдың басты жауы болған Оразбай образын жасауда қалай шебер пайдаланғанын көрсетеді. Бұл образда үстемдік етуші феодалдар табының тарихтың прогресшіл күштеріне қарсы кескілескен күресі жинақталған.

XIX ғасырдың орта шеніндегі қазақ феодалдарының билеуші тобына жататын Құнанбайға қарағанда Оразбай образы өзгеше жасалған Оразбай – XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі, Қазақстанға капиталистік қатынастардың енуімен байланысты жаңа дәуірмен бірге туған қазақ байларының мүддесін көздеуші. Оразбай романда халықты езіп-жаншуда ешқандай шекті білмейтін барып тұрған дөрекі де қатал феодалдың бірі болып керінеді. Абай оны жауыз, елді, көпшілікті зарлатқан қанды ауыз қасқырдың ең сойқаны деп текке атамайды.

Оразбайдың бұндай жаман қасиеттерін оның замандастарының аузынан М.О. Әуезов жазып алған қысқа мінездемелер де дәлелдеп береді.

Оразбай – ауызды, қақсап отыратын, қара қабан кісі еді.

Оразбайдың жағаласатын жауының бірі Оспан еді, ол өлгеннен кейін, жаулығымен Абайға төніп қадалып алған. М.О. Әуезов романда Оразбай мен Абайдың арасында тарихта объективті түрде орын алған қарым-қатынасты аша отырып, былай деп жазады: «Аса кекшіл, қайсар, қатал Оразбай жаулықты ұстаса, Құнанбайша ұстану керек деп білетін. Сондағы кешпес кегі қазір Абай басына түйілгендіктен, ол соңғы екі-үш жыл бойында Абайдың басына үнемі тор құрумен болған. Қалада талай ұлық пен тілмаштар Оразбайдан, сан айғыр үйірі жылқыларды шығындатып, параларды жеген. Ал қырды алса, бес болыс тобықты көлеміндегі елдің жарымынан артығы, бұл күнде Оразбайдың уысына келіп түскен Уак, Бура, Найман, Бәсентиннің де бай-бағландары Оразбаймен соңғы жылдар табысып, ауыз жаласып қалған».

Оразбай Абайға деген жауыздығын одан әрі өршіте отырып, ақырында, бірте-бірте ақынға қастандық жасауға таяп келгенін

автор шебер көрсеткен. Абайды жан-жағынан түрлі жанжалдар торымен шырмал, оның семьясында араздық туғызып, соның салдарынан ағасы Тәкежанмен арасын әбден айырып, өзінің қара ниетті арам пиғылын мақұлдаған патшаның ірі чиновнигі Әзімхан тарапынан өкімет орындарының ешқандай жаза қолданбайтындығына көзі жетіп, кепілдік алған Оразбай ұлы ақынды өлтіруге де бел байлайды.

М.О. Әуезов өз шығармасының кейіпкерлерін бейнелеуде өмірдегі нақты мысалдарды шебер пайдалануға тырысқан, сондықтан да ол өмірде болған нақты адамдардың портретін, пішіндерін толық көрсеткен. Мұның өзі автордың өз кейіпкерлерін көрсетуде әлеуметтік схематизмнен арылуына көмектескен.

Мысалы, автор Оразбайды көргендердің аузынан былайша жазып алған:

«Оразбай – ақшыл, үлкен, Медеуге ұқсас, семізше, ақ көзі соқыр, сақалы шамалы, ер пішінді кісі».

М.О. Әуезов осы портретті Оразбай образын жасауда пайдаланады, бірақ оған ерекше тартымды, өмірдегі нақтылық пен нанымдылықты беретін, образды жандандыратын суреткердің творчестволық қиялымен толықтырады. Мысалы, Оразбайдың тағы бір жауыздықты ойлап тапқан кезінде өзіне-өзі қатты риза болған түрін көрсету үшін айшықты сурет таба білген Оразбай ақ кірген сирек сақалын тарап, ақ талдарына қарап, оны жетілген ақыл-ойдың белгісі ретінде көріп масаттанады. Оразбай образын терең түсінуге бұл жерде кейіпкердің портретін дәл берудің көмегі көп. Ол оның ішкі жан-дүниесін ашып көрсетуге қызмет етеді.

Үстем таптың басқа өкілдерінің де, тіпті романның кейіпкерлерінің көпшілігінің образы осылайша нақты-тарихи, сонымен қатар айқын жеке-дара бейнелеу арқылы көрсетілген. Олардың әрқайсысы – өз табының типтік өкілі. Сонымен қатар олардың әрқайсысын өзіне тән белгілері арқылы ерекшелендіретін, нанымды да бөлек тіршілік иесі етіп көрсететін жеке қасиеттері бар.

Мысалы, Абай інісі Оспанды өз туыстары арасында қайырымды да мейірімді адам ретінде өзіне жақын тұтты.

Қатпа Құрамжанов пен оның басқа да замандастарының естеліктеріне қарағанда, Оспан ашық та турашыл және қара күш иесі адам болған. Оның мырзалығы, қонақжайлығы, қайырымдылығы жөнінде көптеген естелік бар. Мысалы, өзі сүймеген адамға күйеуге шыққысы келмей, сахара тәртібін бұзған өжет қызды алып қашып тығылған жас жігітке ол пана болған.

Оспанның образын жасауда М.О. Әуезов оның бір топ адам болып түскен фотосуреттегі портретін, сондай-ақ Мадиярдың айтып берген естелігін пайдаланған:

«Оспан – қара, семіз, көзі алақандай, мойны жуан, басы үлкен. Мойын, кеуде тұтас, сақалы сұйқыл».

Оспанның туыскандары айтқан осындай қысқаша берілген портретке М.О. Әуезов рең беріп, көркін кіргізе түседі, оның балалық шағы туралы бірқатар эпизод қосады, кейіпкердің характері қалайша қалыптасқанын, оған тән өжеттік, мырзалық, қайырымдылық, сонымен қатар ашушандық, бір беткей тоң-мойындықы қалай пайда болғанын әңгімелеп береді.

Оспан образының өзіндік ерекшелігі мол, ол мейлінше айқын болып шыққан. Бұның бетінен қандай айлакер, залым, содыр мықты болса да жасқана жүретін. Үлкен көзінде алмас бардай. Бүкіл тобықты ішінде дене бітімі алып сияқты келген әрі биік, әрі балғын жуан, алпамсадай. Сол дене бітіміне орай, Оспанның қайрат-күшін де көп ел қатты тамаша қылады. Өзін сүзгелі келген дөнежін бұқаны сыңар қолымен мүйізінен ұстап, жұлқып тартқанда, етбетінен шөке түсіріп, тұрғызбай қойған бір ісін жұрт аңыз етіп кеткен.

Кісі алатын қабаған төбетті, қапқалы келген жерінде, қара тұмсығынан сымса тартып, жалғыз шертіп, омақа атырып, талдырып түсіргені бар. Құдыққа түсіп кеткен жардай тайлақты екі өркешінен жалғыз өзі көтеріп, сүйреп тартып алғаны да бар. Ішкі мінез, қайратына осындай елден өзге зор кеуделі Оспанның алып күші қосылған соң, оның ашулы бетінен кім де болса жалтарып жүреді, тайқып соғады. Кей уақыттар бұл туралы қызық әңгімелер айтқан ағайын оның қонақшылдығын күлкі ететін. Аулының қасынан бұған соқпай, үйінен дәм татпай өтіп

бара жатқан жолаушы болса, шақырып алып, кіналасып, өкпе айтады дейтін.

«Аулымның қасынан қонақ болмай өтетін, менің дәмімнің саған не жазығы бар? Дастарқанымның қандай айыбы бар? Жөніңді айт!» – деп, кейбір кісілерді әзілдеп, әлек етеді дейтін.

Сонымен қатар Оспан образын мысалға ала отырып, романдағы кейіпкерлердің типке жинақталу әдісін де нақты байқап өтуге болады. Оспанның сырт тұлғасының өмірдегі прототипі мен ұқсастығына қарамастан, М.О. Әуезов, ең алдымен, оның әлеуметтік мәнін, оны сол замандағы үстем таптың басқа өкілдерімен идеялық тұрғыдан байланыстыратын белгілерді ашып көрсетуге тырысты. Сондықтан да Оспан типтік белгілердің жиынтығы болып шықты. Мысалы, Оспанның жақсы және жаман жақтарын диалектикалық жолмен аша отырып, автор оның осы қылығы, мінезі оның өмір сүрген ортасына байланысты қалыптасты деп көрсетеді. Сондықтан да М.О. Әуезовтің оны қазақ қоғамының жоғарғы феодал тобының типтік өкілі ретінде суреттеуі әбден заңды. Оспан болыс болған кезде, қазақ шабармандары арқылы патша чиновниктерінің қара бастарының пайдасы үшін құлақ есітіп білмеген заңсыздықпен қарашығын жинап, халықты аяусыз тонап титықтатуына жол береді.

Абайдың ұрысқанын тыңдап болып, Оспан оның алдында ақталу үшін өз болысының съезінде жылқы барымталай кетушілерге – халықты тонаушыларға қарсы сот құрады. Барлық билерді, старшиналарды, болыстың елубасыларын жинап, Оспан бірінші болып Оразбайды жауапқа тартпақшы болады, ол да байыған, бай жуандарға ұқсап мол-мол қылып ұрлатып алғыза-алғыза, мыңнан аса жылқы салып алды. Барлық арыз нәтижесіз қалды. Оразбай бұрынғы болыстардың ырқына көнбейтін. Оны жеңсе осы кісі жеңе ме деймін.

Мұның өзі Оспан мен Оразбай арасындағы аса ірі бас араздыққа алып келеді. Бұл жөнінде жазушының қолында Әрхам Ысқақов пен Тұмабай айтып берген мынадай қысқа ғана дерек болған еді:

«Оспан 400 үйге сияз жасатады. Оразбай келмейді. Балтабектің жылқысы ұрланады. Арап пен Күсенге Оспан жақындарың

ұрлады деп абақты кеседі. Оразбай қалаға қашады. Оспан қаладан байлап ала келеді. Күсен екеуін. Оспан 91 жылы өлді. Әлгі оқиға – 90 жылы».

Осы жазып алғандарына сүйене отырып, М.О. Әуезов роман эпизодтарының бірінде Оспанның Оразбайды алдап шығарып, арбаға таңып, өз аулына қорлап алып келгені жөнінде әңгімелеп берді.

Оспанның Оразбайды осылайша мазақ жазаға ұшыратып, қорлап әкелгенін білгенде, Ырғызбай іші әлекке түсті, хабар бүкіл тобықтыға тарады, бұл оқиға туралы әңгіме ұрпақтан-ұрпаққа сақталып қалған.

Эпопеяда Оспан билерді, елубасыларды, старшин, атшабарларды, песірлерді ертіп, жылқы айдаттырып алып жүрген, оның ісі бойынша съезді тездету үшін Оразбай ауылына барғандығы, оны естіген Оразбайдың Оспанның үстінен арыз етпекші болып, жылысып, Семейге кеткені айтылған.

Қап-қара боп түтігіп кеткен Оспан: «Осыдан, жердің түбіне кіріп кетсе де, Оразбайды лақша бакыртып, байлатып алғызбай, тыным таппаспын!» – деп ақыра зіл тастаған. Оспан Оразбайды уезд бастығының кеңсесінде кездестіріп, оны алдап-арбап далаға шығарып, күймеге тақап келеді де, оны күйменің түкпіріне күшпен тығып жіберіп, қаладан алып шығады. Ертістен өтіп, кең-байтақ оңашада Оразбайдың арқасын күймеге беріп, белуарын, қол-аяғын арбаға шандып, таңып салады да, сол күйінде өз аулына кеп түседі. Бұл оқиғалардың бәрі автордың творчестволық қиялы арқылы өте тартымды, күшті әсер ететін көрініс болып шыққан.

Оспанның батылдығы мен өркөкірек мінезін көрсете отырып, автор оның өз ойы мен ісін жүзеге асыруда өз табының мүддесін көздегенін де ашып көрсетеді. Оспанды мұндай жолға итермелеген нәрсе Абайдың даусыз күшті беделімен қатты сынап, мінегендігі ғана емес. Оған Оразбайды байлап алуға дейін барған батыл істі жасатқан оның өскен ортасының идеологиясы екендігін автор өте-мөте дұрыс және нанымды түрде көрсетіп, таптық тұрғыдан негіздей білген. М.О. Әуезов Оспан болыс

болып сайланатын болса, әділетті боламын деп барлығына уәде бергенін түсіндіреді. Ол құрықсыз кеткен, тынымсыз тентек пен терісті тезге салса, ырқына көндірсе ғана оның билігі ойдағыдай жүретіндігін түсінді.

Үстем таптың типтік өкілі болғандықтан да Оспан күш жұмсамай, озбырлықа бармай қала алмады, халыққа ешқандай пайдасы жоқ, жеке адамға қастандық жасауға дейін барды. Сондықтан да Абай оның күрес әдісінің теріс екендігін айтты: Оспан оны (Оразбайды – Л. Ә.) табуын дұрыс тапқан. Бірақ бұндайлармен алысқанда халықтың есесін әперіп отырып, асағанын қайта құсқызып, елге әйгілеп алысу керек еді. Ал Оспан өз басының жауы етіп алысыпты. Өзінің өші мен кегі үшін алысқан кісі боп кетіп отыр. Бұның арты белгілі – екі жуанның бас араздығы, бәсекесі болады да қалады. Сөйтіп, М.О. Әуезов Оспанға қатысы бар болса да басты емес, қосымша мәліметтерді елеусіз қалдырып, оның өзіне ғана тән, өзін ерекшелендіретін қасиеттерімен қатар, өз дәуіріне лайық типтік белгілерін тарихи дәлдікпен, үлкен көркемдік шеберлікпен айырып, ашып көрсетуге ұмтылды.

Тарихи характерлерді көркемдік тәсілмен қайта жасаудың ең маңызды жақтарына баса назар аударған Ромэн Ролланның бұл туралы айтқан мына бір пікірінің маңызы зор. Ол А Толстойға былай деп жазған болатын: «Сіздің өнеріңіздегі нақтылық пен дәлдік мені ерекше таңдандырады, Сіз өз кейіпкеріңізді оларды қоршаған ортамен қосып, біріктіріп жасайсыз. Олар айналасындағы ауаның, жердің, жарықтың ажырамас бір бөлегі және Сіз қыл қаламыңызбен ортаның нәзік реңін де біріктіріп сала білесіз, демек характерді айналасындағы жағдаймен қоса салып шығасыз және ортаны суреттеуіңіз соншалықты қою бояулы да жан-жақты болып шыққан».

Абай замандастарының естеліктерін зерттеу үстінде М.О. Әуезов үнемі олардың субъективті немесе таптық бір беткей сипатын ескеріп отырды.

Автордың осы сияқты деректерге біршама сын көзімен қарағандығын мына мысалдан көруге болады. Әлімбайдың айтуы

бойынша, өз замандастарының ішінен жас Абай Бөкенші руының старшыны Сүйіндіктің баласы Асылбекті ерекше сыйлаған.

Абайдың ең зор қызмет еткен, ең сыйлаған кісісі жалғыз Асыл-ағаң, ылғи сөз сұрап отырғызып, өзі тыңдайды да отырады.

Осы дерекке сүйене отырып, жазушы Абайдың Асылбекпен достық қатынасын көрсетеді: ақын Асылбекті Балқыбек төтенше съезінде төбе би етіп, оның адалдығы мен әділеттілігіне сенеді.

Алайда оны болыс етіп тағайындағаннан соң (Абайдың ұсынуымен) Абайдың Асылбектен көңілі қалады, ол үстем таптың типтік өкілі болып шығады: оның тұсында да, оның алдындағылар тұсындағыдай болыстың лауазымды адамдары тарапынан халық қорлық пен зорлықты кем көрмеді.

Осылайша, айтушылардың белгілі бір тарихи прототиптерге субъективтік қатынасына байланысты кейбір адамдарды идеализациялауды М.О. Әуезов міндетті түрде алып тастады. Өйткені мұны ескермеу өз кейіпкерінің таптық мәнін жоятын еді. Себебі олардың істері мен көзқарасы толығынан әлеуметтік ортасына байланысты болатын.

ТҮСІНІКТЕР

1. Жұбанов А. Абайдың музыкалық мұрасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Жұбанов А. Ән-күй сапары. – Алматы: Ғылым, 1976. – 213-221-беттер; Абай институтының вебсайты.
2. Ақынжанов М. Абайдың қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы. Мақалалар жинағы / ред. басқ. М. Ақынжанов және З. Ахметов. – Алма-Ата: ҚазССР ҒА баспасы, 1954. – 65-84-беттер; Абай институтының вебсайты.
3. Тәжібаев Т. Жүрегімнің түбіне терең бойла. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 133-148-беттер; Абай институтының вебсайты.
4. Зиманов С. Абай – ұлы билердің соңғысы және оның бітім-биліктері туралы. Баспасөз бетінде жарияланған: Зиманов С.З. Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. – Алматы: Ата-мұра, 2008. – 100-143-беттер; Абай институтының вебсайты.
5. Әуезова Л. Абай Құнанбаев және оның өскен ортасы (үзінді). Баспасөз бетінде жарияланған: Әуезова Л.М. М.О. Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары. – Алматы: Мектеп, 1977. – 168-203-беттер; Абай институтының вебсайты.
6. Ерзакович Б. Абайдың қазақ музыкасына қосқан үлесі. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай Құнанбаев. Айттым сәлем, Қалам қас. Өндер мен күйлер / құрастырып, музыкалық редакциясын жүргізген Б.Г. Ерзакович. – Алматы: Өнер, 1986. – 5-18-беттер; Абай институтының вебсайты.
7. Ғабдуллин Б. Абай және Сократ. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 159-173-беттер; Абай институтының вебсайты.
8. Орынбеков М. Абайдың әлеуметтік философиясының мәдени-тарихи және дүниетанымдық алғышарттары. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың дүниетанымы мен философиясы / жауапты пығарушы философия ғылымының докторы М.С. Орынбеков. – Алматы: Ғылым, 1995. – 34-68-беттер; Абай институтының вебсайты.
9. Есім Ғ. Абай философиясындағы адам мен Алла болмысы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың дүниетанымы мен философиясы. – 69-106-беттер; Абай институтының вебсайты.
10. Барлыбаева Г., Нысанбаев Ә. Абай дүниетанымының қайнар көздері және философиясының жалпы мәселелері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың дүниетанымы мен философиясы. – 7-33-беттер; Абай институтының вебсайты.
11. Молдабеков Ж. Абайдың адамтануы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №3; Абай институтының вебсайты.

12. Байтенова Н. Абай философиясының антропологиялық бастаулары. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №3; Абай институтының вебсайты.
13. Күзембаева С. Абайдың музыкалық шығармашылығы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы / жалпы ред. басқ. У.Қ. Қалижанов, ҚР ҰҒА мүше-корреспонденті. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. – 461-473 – беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Жұбанов А. Абайдың музыкалық мұрасы	3
Ақынжанов М. Абайдың қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуы	12
Тәжібаев Т. Жүрегімнің түбіне терең бойла.....	33
Зиманов С. Абай – ұлы билердің соңғысы және оның бітім-биліктері туралы.....	50
Өуезова Л. Абай Құнанбаев және оның өскен ортасы	94
Ерзакович Б. Абайдың қазақ музыкасына қосқан үлесі.....	116
Ғабдуллин Б. Абай және Сократ	132
Орынбеков М. Абайдың әлеуметтік философиясының мәдени-тарихи және дүниетанымдық алғышарттары.....	148
Есім Ғ. Абай философиясындағы адам мен Алла болмысы	183
Барлыбаева Г., Нысанбаев Ә. Абай дүниетанымының қайнар көздері және философиясының жалпы мәселелері.....	223
Молдабеков Ж. Абайдың адамтануы.....	240
Байтенова Н. Абай философиясының антропологиялық бастаулары	252
Күзембаева С. Абайдың музыкалық шығармашылығы.....	267
Түсініктер.....	280

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
V том
Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Ү. Әбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ№8888

Басуға 24.12.15 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 17,6 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №1510.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.